

معماری سنتی دوره قاجار در خانه اشرافی دزک
(قلعه دزک، استان چهارمحال و بختیاری)
معصومه طاهری دهکردی^۱

چکیده

معماری دوره قاجار مبانی و الگوهای قدیم معماری ایران را ارتقاء بخشید و نوآوری‌هایی از نظر شکل‌دهی فضا به وجود آورد. هر چند این معماری صلابت پیش را ندارد، اما شکل‌های جدیدی وارد معماری می‌کند که آمیزه‌ای از ویژگی‌های معماری ایرانی - اروپایی است. در این زمان، خانه ثروتمندان بیش از پیش با سرمشق‌گیری از بناهای اروپایی ساخته شدند. معماری خانه اشرافی دزک، به عنوان یکی از بناهای شاخص دوره قاجار، هم به لحاظ عملکردی و هم به لحاظ زیباشناسی، از غنای اصیل معماری ایران برخوردار است. معماری این عمارت از عوامل فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و هنری عصر خود بی‌نصیب نبوده و نمونه‌های قابل تأملی در طراحی، پلان و تزئینات هنری آن قابل مشاهده است. علی‌رغم ارزش این خانه، مطالعه کافی روی آن صورت نگرفته است. از این رو، این پژوهش سعی دارد تزئینات به کار رفته در این عمارت را از نظر زیباشناسی و مؤلفه‌های مربوطه مورد بررسی قرار دهد. عمده‌ترین تزئینات این عمارت شامل آجرکاری، استفاده از قالب‌های گچی، گچبری و آینه‌کاری است. نتیجه به دست آمده نشان می‌دهد که با وجود تأثیر مؤلفه‌های هنری - تزئینی غرب، همچنان پایه اصلی تزئینات و معماری آن بر پایه اصول معماری ایرانی (سنتی) است. روش پژوهش از نوع توصیفی - تحلیلی بوده و گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است.

کلید واژگان: معماری قاجار، تزئینات قاجاری، قلعه دزک، زیباشناسی.

مقدمه

تزئینات در طول دوره اسلامی در ایران بسیار رواج داشت و جزو جدا نشدنی معماری دوره اسلامی بوده و در هر دوره با توجه به امکانات آن زمان، پیشرفت کرده است. این تزئینات شامل کوچک‌ترین اعضای معماری در ساده‌ترین شکل ممکن تا کلی‌ترین و عمده‌ترین بخش‌های معماری مانند گنبد و شبستان با مصالح مختلف در شکل‌های هندسی یا انتزاعی زیبا با روش‌های گوناگون است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۹۷). تزئینات معماری به شکل‌های مختلف خود را در نما، ورودی‌ها و به طور شاخص از دیرباز در فضاهای داخلی و در ارتباط با عناصر و اجزای معماری بیان می‌کند (مؤمنی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۲۹). پس از سفر ناصرالدین شاه به فرنگ و ارتباط با جوامع غربی، تحولات گسترده‌ای در جامعه چه از لحاظ فرهنگی و چه از نظر جامعه‌شناسی به وجود آمد که به دنبال آن تأثیر خود را بر معماری و جوانب آن گذاشت و ساختمان‌هایی کاملاً به ظاهر فرنگی ساخته شده است که هیچ‌گونه نمادی از معماری سنتی ایران در آن دیده نمی‌شود (نیلفروشان، ۱۳۸۶: ۹۵).

در این زمان به دلیل عدم وجود یک حکومت مقتدر و همچنین گسترش و توزیع ثروت در بخش غیر حکومتی، معماری دوره قاجار را می‌توان «خانه‌سازی» و یا «معماری خانه‌های مسکونی فاخر» نامید (نظر بلند، ۱۳۹۶: ۵۷). تغییرات در معماری ایران در زمان قاجار و گرایش پیدا کردن معماری به سمت و سوی معماری غرب، به صورت یکپارچه و همگن رخ نداده است و این امر، شامل تمام اقشار در جامعه نمی‌شود؛ بلکه نخست نمود اصلی معماری غرب در قصر شاهان و بعدها در طبقه اشراف و ثروتمندان بروز یافت. قشر مرفه جامعه پس از مسافرت به کشورهای غربی آنچه را از معماری آن‌ها می‌پسندیدند، انتخاب می‌کردند و در عمارت‌های خود به کار می‌بردند. مسئله جالب این است که انتقال اطلاعات از طریق ذهنیت آن‌ها و یا کارت پستال‌هایی که با خود به همراه می‌آوردند، صورت می‌گرفت (قبادیان، ۱۳۸۵: ۳۶-۳۷). معماران ایرانی مشابه همان بنا را البته با مصالح و تکنولوژی بومی و تجربی و نه علمی احداث می‌کردند که در بیشتر اوقات، تلفیقی از معماری سنتی و غربی شکل می‌گرفت که این سبک معماری، همچنان مورد بررسی و تحلیل معماران ایرانی بوده است (صنیعی‌پور و دیگران، ۱۳۹۶: ۷۶).

با نگاهی به تاریخ معماری ایران معلوم می‌شود که در شکل‌گیری معماری قاجار، دو عامل دخیل بوده که عبارتند از:

۱. عوامل داخلی: که همان عوامل برگرفته از معماری سنتی ایران به خصوص دوران صفویه است.

۲. عوامل بیرونی: عمده‌ترین عامل شکل‌دهنده معماری قاجار را عوامل بیرونی تشکیل می‌دهد. منظور عواملی است که از کشورهای بیگانه مخصوصاً کشورهای غربی گرفته شده است (کمالی، ۱۳۸۹: ۴۷-۴۸).

خانه‌های خان‌نشین یا اشرافی در استان چهارمحال و بختیاری، در دوره قاجار از جمله بناهایی هستند که ارزش بسیار چه از لحاظ معماری و چه از لحاظ تزئینات دارند. این خانه‌ها در بین مردم به قلعه معروفند. قلعه دزک در اواخر دوره قاجار ساخته و دارای جلوه‌های بصری قابل توجهی است. مهم‌ترین پرسش‌های پیش رو عبارت است از: ۱- تزئینات معماری قلعه دزک چه ویژگی‌های شاخصی دارد؟ ۲- جنبه زیباشناسی و کاربردی تزئینات به کار رفته چگونه است؟ بر این اساس، عمارت اعیان‌نشین قلعه دزک در دوره قاجار هم به لحاظ عملکردی و هم به لحاظ زیباشناسی از نمونه‌های منحصر به فرد به حساب می‌آید.

معماری خانه‌های خان‌نشین در استان، با وجود ارزش‌های بسیار، همچنان ناشناخته باقی مانده است. در خصوص پیشینه و سوابق موضوعی این قلعه در کتب و منابع مطالعاتی می‌توان به آخوندی (۱۳۷۲، ۴/۱۳۸۵)؛ نیکزاد (۱۳۵۲)، آهنجیده (۱۳۷۸)، شیخی (۱۳۸۹)، دالمانی (۱۳۷۸)، بیشوب (۱۳۷۵) و نیکزاد (۱۳۵۴). با توجه به اسناد و مدارک موجود اشاره کرد، اما تاکنون پژوهش جامع و منسجمی پیرامون معماری این خانه‌ها صورت نگرفته است.

گردآوری اطلاعات در قالب مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است. این پژوهش به لحاظ هدف از نوع تحقیقات علمی - موردی بوده و به لحاظ روش‌شناسی، از نوع مطالعات توصیفی - تحلیلی است.

پیشینه تحقیق

معماری خانه‌های خان‌نشین یا قلعه‌های این استان، با وجود ارزش‌های بسیار همچنان ناشناخته باقی مانده و با توجه به اسناد و مدارک موجود، تاکنون پژوهش جامع و منسجمی پیرامون معماری این خانه‌ها صورت نگرفته است. در خصوص پیشینه موضوعی این پژوهش در کتب و منابع مطالعاتی که تاکنون پیرامون تاریخ چهارمحال و بختیاری منتشر شده از جمله آخوندی (۱۳۷۲، ۴/۱۳۸۵)، نیکزاد (۱۳۵۲)، آهنجیده (۱۳۷۸) و شیخی (۱۳۸۹) فقط به توصیف قلعه دزک پرداخته‌اند.

قلعه‌ها یا خانه اشرافی

سران بختیاری به دلیل نفوذ در دستگاه حاکمه مرکزی بود که توانستند عمارت‌های مهمی را بسازند.

قلعه‌های خانی استان کاربرد دفاعی نداشت و به جای ساخته شدن در بالاترین قسمت کوه‌ها و مکان‌های غیر قابل دسترسی در کنار خانه‌های مردم ساخته و با توجه به مصالح و معماری، نمایشی از قدرت آنان محسوب می‌شدند. قلاع خانی استان چهارمحال و بختیاری در نوع خود، یادگاری ارزنده از تاریخ منطقه محسوب می‌شوند. خوانین بختیاری با دست‌یابی به حکومت چهارمحال از اواسط حکومت قاجاریه، از درآمدهای سرشار زراعتی رعایا بهره‌مند شدند و به تجمل و کاخ‌سازی روی آوردند که این کاخ-خانه‌ها به نام قلعه (خانی) شهرت دارند. در فرهنگ چهارمحال و بختیاری معنی و مفهوم قلعه با آنچه در فرهنگ متداول فارسی قلعه نامیده می‌شود، تفاوت کلی دارد. مردم چهارمحال و بختیاری به آنچه در فرهنگ متداول فارسی قلعه نامیده می‌شود، «دز یا دژ» می‌گویند (آخوندی، ۱۳۷۲: ۳). ذهنیت مردم چهارمحال و بختیاری از قلعه، گونه‌ای ساختمان با حصار بلند به همراه چهار برج در چهار گوشه آن است. داخل آن ساختمانی یک یا دو طبقه با نمایی از ستون‌های سنگی، اتاق‌ها و ایوان‌های مجلل با اجزای متعدد دیگری چون اصطبل، انبار و غیره تشکیل شده است. در واقع آنان خانه حاکمان محلی، خوانین و کلاتران را قلعه‌خان نامیده و می‌نامند (همان: ۳۲۴). به نظر می‌رسد ذکر نام قلعه بر این بناها درست باشد؛ چرا که تنها به خانه خوانین روستا گفته می‌شده است که هم محل سکونت خان و خانواده‌اش بوده و هم دارای جنبه دفاعی به دلیل استفاده از برج و بارو بوده است. خانه دیگر روستاییان ثروتمند به نام خودشان نامیده می‌شده است (شاهقلیان، ۱۳۹۲: ۳۹).

بسیاری از روستاهای استان، نام قلعه را بر خود دارند؛ مانند قلعه عیسی خان، موسی خان، قلعه منصور، چم قلعه و غیره که در حال حاضر یا به کلی اثری از قلعه در آن‌ها وجود ندارد و یا مخروبه قلعه‌ای کهن را می‌توان در آن یافت. این روستاها از بدو پیدایش با نام قلعه و نام فردی که اکثراً با پسوند خان همراه است نامیده می‌شوند. بر عکس، روستاهایی وجود دارند که قلعه سالم و مزین در آن وجود دارد اما نام روستا با واژه قلعه همراه نیست. تخریب و از بین رفتن قلاع در میان بافت روستا به آن‌ها جنبه افسانه‌ای-تاریخی داده است. بدون اینکه از سازندگان و استفاده‌کنندگان از آن‌ها اطلاع مشخصی وجود داشته باشد، به نام یکی از پادشاهان و اساطیر نامگذاری شده‌اند؛ مانند قلعه بهرام‌گور، قلعه رستم، قلعه کیکاووس و غیره. به دلیل آن که در انتصاب این امکان و تپه‌های باستانی مشابه در مانده‌اند، نام قلعه‌ای قدیمی بدان نهاده‌اند و یا در بافت روستایی آن مکان که اثری از مخروبه‌های قلاع وجود ندارد، محله یا کوچه‌ای به نام قلعه نامیده می‌شود؛ مانند محله سرقلعه کوچه قلعه، کوچه قلعه حاجی (آخوندی، ۱۳۷۲: ۱۵۹-۱۶۱).

موقعیت جغرافیایی

قلعه دزک، در روستای دزک یکی از روستاهای بخش کیار (شرقی) در ۳۵ کیلومتری جنوب شرقی شهرستان شهرکرد است. بخش کیار یکی از هشت بخش استان با یک کشیدگی شرقی - غربی است و به دو قسمت کیار شرقی و کیار غربی تقسیم می‌گردد. روستای دزک یکی از نه روستای کیار بالا (شرقی) است (آهنجیده، ۱۳۷۸: ۴۲۷).

از میان قلعه‌های استان تنها این قلعه به سبب دقت و اهمیتی که به آن داده شده، سالم بر جای مانده است. در ارتباط با تاریخ احداث بنا دو تاریخ وجود دارد: ۱- تاریخ احداث این بنا طبق لوحه درون شمسه در یک قالب کاشی کاری در بالای طبقه همکف نصب شده است که نوشته: «سنه ۱۳۲۵ هـ.ق مبارک باد» (آخوندی، ۱۳۸۵: ۴/۱۰۶).

با توجه به اینکه ساخت قلعه حدود ۳۰ سال طول کشیده و اتمام آن در سال ۱۳۲۵ هـ.ق بوده است، پس شروع

تصویر شماره ۱: سال ۱۳۲۵ هـ.ق نوشته شده بر دیواره بیرونی بنا (نگارنده)

ساخت قلعه به حدود سال ۱۲۹۵ هجری قمری می‌رسد.

۲- با توجه به شواهد موجود و نقل یکی از بزرگان روستا که او نیز از پدر خود شنیده بوده که قلعه دزک حدود ۵ سال پس از جنگ مشروطیت ساخته شده است و چون برکناری محمدعلی شاه و جنگ مشروطیت در سال ۱۲۸۸ هـ.ق اتفاق افتاده، پس شروع ساخت قلعه مربوط به سال ۱۲۹۳ هـ.ق است. چون سال‌های به دست آمده در مورد تاریخ شروع ساخت قلعه بین سال‌های ۱۲۹۳ و ۱۲۹۵ هـ.ق بوده و این دو اختلاف محسوسی ندارند. پس می‌توان سال شروع ساخت قلعه را حدود سال‌های ۱۳۰۰-۱۲۹۰ هـ.ق دانست (شیخی، ۱۳۸۹: ۱۱۹). بنای تاریخی قلعه دزک در ۱۶ تیرماه سال ۱۳۶۸ هـ.ش و با شماره ۱۷۳۱/۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

وجه تسمیه روستا

دزک از ترکیب (دز، دژ) و (ک) تشکیل و مترداف (دژک) به معنای بنای تدافعی- نظامی کوچک است (معین و علیزاده، ۱۳۸۵: ۴۳۶). چگونگی و علت اطلاق نام دزک به این مکان و تاریخ شروع آن مشخص نیست. بر اساس بررسی‌های باستان‌شناسی اردشیر آخوندی در اطراف روستای دزک آثار سفالی مربوط به دوره ساسانی و هزاره اول در تپه باستانی به نام «کمه» وجود دارد و قدمت تاریخی این قریه را به دوران پیش از اسلام مرتبط می‌نماید (آخوندی، ۱۳۷۲: ۱۸۲).

پیشینه تاریخی عمارت خان‌نشین یا قلعه دزک

این قلعه به وسیله لطفعلی خان معروف به امیرمفخم، یکی از هشت پسر حاجی امام‌قلی خان ایلخانی (سردار اسعد، ۱۳۷۶: ۱۱۹ و ۱۹۷)، ساخته شده است.

علی اکبر دهخدا در هنگام جنگ جهانی اول که تحت تعقیب قرار گرفته بود، مدتی را در قلعه دزک سپری کرد. وی حدود شش ماه در یکی از اتاق‌های طبقه دوم قلعه دزک موسوم به سه دری که در شمال‌غربی سردر قلعه قرار داشت و ایوان جلوی آن مشرف به حیاط درونی قلعه بود زندگی می‌کرد. اتاق کوچکی که بین اتاق آئینه و سه دری مذکور به نام گوشواره موجود بود، برای استراحت و محل اثاثیه او در نظر گرفته شده بود. وی نوشتن لغت‌نامه را از این قلعه شروع و پس از بازگشت به تهران آن را تکمیل کرد (بختیار، ۱۳۸۴: ۴۶). افزون بر علامه دهخدا بزرگان دیگری نیز مدتی در این قلعه ساکن بودند، مانند: فرخی یزدی و دکتر مصدق و سفرنامه‌نویسان خارجی همچون بیشوپ، راولینسون و رنه دالمانی نیز در این قلعه حضور داشتند. قلعه دزک از جمله قلاع قاجاری استان است که از لحاظ معماری و توصیف فرهنگ بختیاری یک الگوی مناسب از مجموعه قلاع استان به حساب می‌آید.

ویژگی‌های کلی معماری

ورودی بنا، یک هشتی با تزئین نقوش سرمه‌دانی در سقف است. هشتی بنا دارای دو ورودی داخلی منتهی به حیاط شمالی است. قلعه در دو طبقه بنا شده که هر طبقه ایوان‌های شمالی و جنوبی جدا دارد (تصویر شماره ۲). طبقه اول یک هشتی ورودی در وسط دارد که از طرفین به حیاط شمالی (اصلی) قلعه منتهی می‌شود. در طرفین هشتی چهار ایوان قرار دارد که دو ایوان رو به حیاط جنوبی و دو ایوان دیگر رو به حیاط شمالی و داخل حیاط قرار گرفته و شامل چند اتاق و انبار دیگر است (آخوندی، ۱۳۷۲: ۱۸۶). در طبقه اول دو ایوان با چهارستون مشاهده می‌شود. ایوان‌های جنوبی نیز کاملاً قرینه یکدیگر ساخته شده و در طرفین درب ورودی قلعه قرار دارند، و در حدود ۸۰ سانتی‌متر از کف حیاط ارتفاع دارند و دارای ازاره‌های سنگی با نقوش حجاری شده آجری در کادر بیضی شکل‌اند (آخوندی، ۱۳۸۵) (پلان شماره ۱). در قسمت پیشانی ایوان‌ها، تزئینات آجرچینی به روش سبذبافی به همراه کاشی‌های معرق برای تزئین بنا استفاده شده است. سقف ایوان‌های جنوبی نیز مانند ایوان‌های شمالی سقفی کاذب دارد و با قاب‌های چوبی و زبانه‌های ظریف نماسازی شده‌اند (شیخی، ۱۳۸۹: ۱۲۴).

طبقه فوقانی

راه ورود به طبقه فوقانی از طریق راه پله‌های طرفین ایوان‌های شمالی است (تصویر شماره ۲). این راه پله‌ها که در انتهای شرق و غرب بنا قرار دارند مقابل یکدیگرند (پلان شماره ۲). طبقه دوم شامل حوضخانه، سفره‌خانه یا دیوان‌خانه، اتاق‌های آئینه‌خانه ایوان شمالی و جنوبی و چند اتاق نشیمن است. نمای بیرون ایوان‌های شمالی و جنوبی هر دو منطقه را ستون‌های سنگی تشکیل می‌دهد (تصویر شماره ۳). در طبقه فوقانی بنا نخستین مسیری که راه پله غربی به آن وارد می‌شود، حوضخانه است. «غرب، جنوب و شمال حوضخانه به ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر از کف سکوبندی شده و لبه سکوه‌های غربی و جنوبی چهارستون گچبری شده با ارتفاع دو متر قرار دارد» (آخوندی، ۱۳۷۲: ۱۹۴).

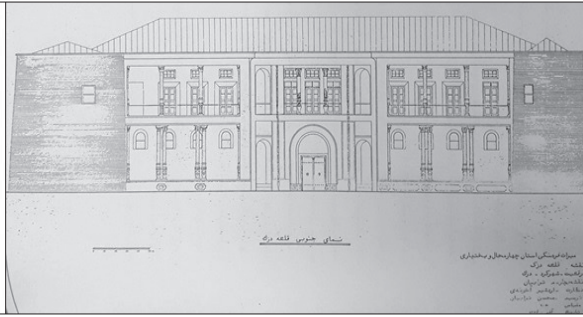
بخش بعدی سفره‌خانه است که به آن «دیوان‌خانه» نیز می‌گفتند و متشکل از یک سالن بزرگ با طول شرقی و غربی است. در فاصله میان دو ایوان شمالی در طبقه فوقانی اتاق آئینه ساخته شده است. اتاق آئینه که می‌توان از سفره‌خانه و اطاق‌های گوشواره وارد آن شد به صورت مکعب مربع به ابعاد ۴×۴ متر رو به حیاط شمالی و در طرفین شرقی و غربی نیز دو در به اتاق‌های گوشواره‌ای جانبی باز می‌شود.

تصویر شماره ۲: پلکان‌های قرینه‌متنهی شده به طبقه فوقانی (نگارنده)

تصویر شماره ۳: نمای جنوبی قلعه دزک
(نگارنده)

پلان شماره ۱: نمای جنوبی قلعه (آخوندی، ۱۳۷۲: ۱۹۶)

تصویر شماره ۴: نمای شمالی قلعه دزک
(نگارنده)

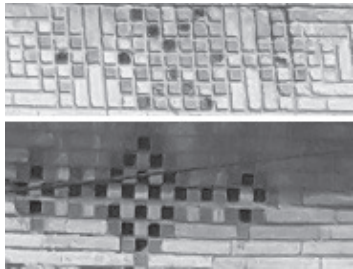
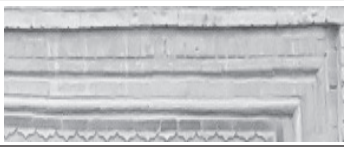

پلان شماره ۲: نمای شمالی قلعه (آخوندی، ۱۳۷۲: ۱۹۵)

تزئینات

نقوش تزئینی همیشه یکی از ارکان تفکیک‌ناپذیر معماری ایرانی است. معماران ایرانی از دیرباز از این رکن برای ایجاد یک منظر دیداری مناسب استفاده کرده‌اند. نقوش تزئینی عمده قاجار شامل اشکال انتزاعی، اسلیمی و خطایی، گل‌فرنگی، مناظر و شکارگاه‌ها، گلدان‌های پر گل و مرغ، تصاویر شاهان و درباریان و شاهزادگان، نقش شیر و خورشید و فرشتگان است. در بسیاری از ساختمان‌خانه‌های اعیانی، نقش‌های کنده شده بر روی سنگ، گچبری‌های تزئینی، آیینه‌کاری‌ها و ستون‌های مجلل بسیار دیده می‌شود.

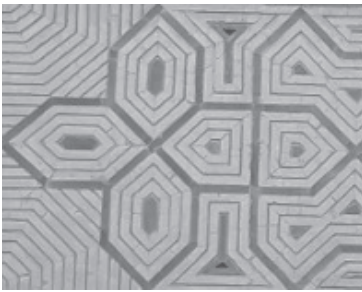
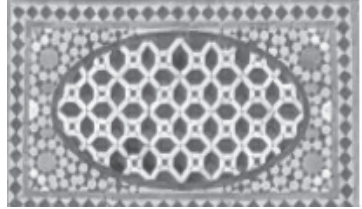
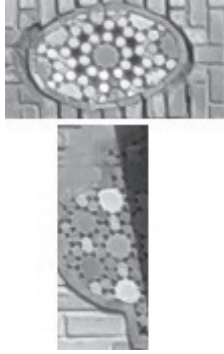
جدول شماره ۱: تزئینات آجری به کار رفته در قلعه دزک (نگارنده)

تصویر	محل استفاده	تکنیک	نوع نقش
	بدنه اصلی نما و جداره‌های داخلی حیاط	رگ چین	ایرانی
	قسمت‌هایی از دیوار نمای بیرونی در طبقه فوقانی	خفته راسته	
	نمای داخلی ایوان‌های رو به حیاط	هره چین	
	نمای بیرونی و حیاط	گل انداز	
	نمای بیرونی و حیاط	قاب‌های آجری	
	ایوان جنوبی	جناغی	

آجرکاری

نخستین نوع تزئینات به کار رفته در بنا که به چشم می‌آید، آجرکاری (جدول شماره ۱) است. گره‌چینی‌های آجر و کاشی (جدول شماره ۲) در این قلعه بسیار استفاده شده است و شامل طرح‌های متنوع در کتیبه‌ها، پشت بغل‌ها و نمای بیرونی بناست. در پوشش آجری خارجی سعی شده است تا از هنر آجرچینی و تلفیق آن با کاشی‌کاری‌های لعابی هندسی، نقش‌های تأثیرگذارتری حاصل شود.

جدول شماره ۲: تزئینات آجر و کاشی به کار رفته در قلعه دزک (نگارنده)

تصویر	محل استفاده	تکنیک	نوع نقش
	بدنه اصلی نما و جداره‌های داخلی حیاط	کاشی پیش بر	ایرانی
	پنجره‌های مشبک ایوان جنوبی		
	نمای بیرونی	آجر و کاشی معرق	ایرانی

آینه کاری

در زمینه تاریخ پیدایش نقاشی پشت شیشه در ایران اطلاع دقیقی در دست نیست. نخستین نمونه نقاشی پشت شیشه در ایران، تصاویر زیبایی گل و مرغ است که از آن‌ها در سقف‌ها و دیوارهای خانه‌های اعیانی همراه با گچبری استفاده شد (فلور و دیگران، ۱۳۸۱: ۴۲؛ باشتی، ۱۳۹۴: ۴۵). با روی کار آمدن زندیه و آغاز حکومت کریم‌خان زند، اقدامات سودمندی برای پیشرفت صنعت و هنر انجام گرفت که بنیان‌گذاری کارگاه‌های بزرگ صنعتی از قبیل کارگاه‌های شیشه‌گری شیراز است. محصول شیشه این کارگاه‌ها کاملاً سفید نبود، اما شیشه‌گران در تهیه شیشه‌های رنگی بسیار متبحر بوده‌اند و ظروف شیشه‌ای به رنگ‌های آبی تند، سبز تیره، زرد و خرمایی ساخته می‌شد و با ظرافت تزئین می‌گردید. در دوره قاجاریه کارخانه‌هایی در اصفهان، تهران و قم و سایر مختلف از جمله چراغ، کوزه‌قلیان و ظروف میوه‌خوری و غیره تولید شد. در عین حال از شیشه‌های تخت ساخته شده در این مراکز برای نقاشی پشت شیشه استفاده گردید (سلحشور، ۱۳۸۳: ۴۳).

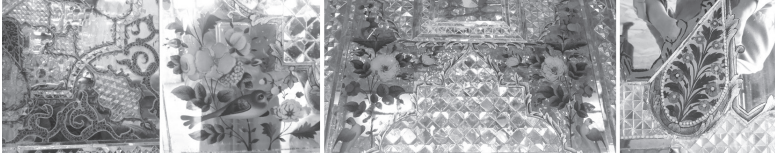

تصویر شماره ۵: اتاق آینه‌کاری قلعه دزک (نگارنده)

آینه‌کاری‌ها در سال ۱۳۳۰ هجری شمسی به اتاق الحاق شده است. سرتاسر اتاق آینه‌کاری قلعه به همراه نقاشی روی آینه و پشت شیشه است (تصویر شماره ۵). تصاویر به کار رفته شامل نقش گل زنبق، گل و مرغ و تصاویری از خانه‌های اروپایی است^۱ (جدول شماره ۳).

۱. نقاشی گل و مرغ در ایران در دوره‌های پیش از قاجار آغاز می‌گردد. نخستین نمونه آن به قرن یازدهم هجری قمری و به صورت نقاشی تک برگ بوده است. تفاوت این نقاشی با دوران صفویه شاخه و گل‌های فراوان، کم شدن پرندگان بی‌شمار و زمینه‌های رنگی تیره است. این هنر دارای بار اسطوره‌ای و تمثیلی و در پیوند عمیق با ادبیات و عرفان ایرانی است (پنجه‌باشی، ۱۳۹۵: ۷۴).

در تعمیرات سال ۱۳۳۷ که تیمور بختیار در دیوارها انجام داد، داخل آن‌ها لامپ‌های شب‌خواب کار گذاشته شد و سیم برق آن‌ها به اتاق‌های گوشواره در جوانب شرقی و غربی اتاق راه دارند. رنگ‌های به کار رفته پشت آئینه‌ها سبز، قرمز، طلایی، نقره‌ای، خاکستری و نارنجی است (شیخی، ۱۳۸۹: ۲۰۴-۲۰۵). تالار آئینه که از لحاظ محتوا بر نمونه‌های جامع و متنوع هنر گره‌چینی و شیشه نقاشی دو پوسته عکس، درهم است که نمای سه بعدی دارد و نمونه‌های مشابه آن بسیار کمیاب است. کارهای اصلی آئینه‌کاری زیر نظر استاد ابوالقاسم خواجویی از برجسته‌ترین استادان آئینه‌بند قرن خود است (آهنجیده، ۱۳۷۸: ۴۵۹).

جدول شماره ۳: آئینه‌کاری‌ها با موضوعات مختلف در تالار آئینه به کار رفته در قلعه دزک (نگارنده)

تصویر	نوع نقش
	طبیعی
	انسانی
	معماری

گچبری

در حوضخانه ستون‌های تیر چوبی که سطوح آن‌ها با گچ پوشیده و سپس با نقوش گچبری به شکل حصیری تزئین شده‌اند، مشاهده می‌شود. در طبقه فوقانی و در قسمت دیوان‌خانه دور تا دور اتاق در داخل نوارهای به عرض ۳۰ سانتی‌متر با قالب‌بندی‌های گچی نیمه برجسته با تصاویری از رزم، جنگ و شکارگاه، نقش فرشتگان، گل و گیاه، گل و مرغ، نقش سر شیر (معمولاً

در فرهنگ بختیاری شیر به عنوان نماد قدرت مورد استفاده قرار می‌گیرد، مار و خوشه انگور تزئین شده است. در دو طرف سر شیرها نیز نقاشی‌هایی از فرشته‌ها دیده می‌شود که برگرفته از شیوه‌های نقاشی اروپایی است. در وسط تصویر نیز نقاشی‌های گل و بوته به صورت حاشیه‌بندی در قاب‌هایی در زیر نقاشی شیرها کشیده شده است. در قسمت زیر قاب‌ها نیز صحنه‌های شکار نقاشی شده است. تمامی سربخاری‌ها گچبری شده به نقوش گیاهی‌اند.

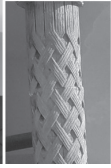

در دوره قاجار با شکل‌گیری طبقه مرفه و پیدایش تمکن مالی در میان برخی از مردم، حمایت از این هنر توسط متولین برای تزئین خانه‌ها بیشتر شد. در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم هجری قمری در شیراز، اصفهان، کاشان، قزوین و تهران از نقاشی پشت شیشه در گچبری‌ها و آیینه‌کاری‌های منازل اعیان و اشراف استفاده شد. افزون بر آن هم‌زمان با تزئین بنا با نقاشی پشت شیشه این هنر به طور مستقل نیز اجرا می‌شده است (باشتنی، ۱۳۹۴: ۴۶). نقاشی پشت شیشه را از نظر مضمون و محتوا در این دوره می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

۱. نقاشی‌های مذهبی که شامل خط نقاشی و شمایل است

۲. نقاشی‌های تزئینی مرکب از گل و مرغ، پرتره و دورنما (سلحشور، ۱۳۸۳: ۴۴).

جدول شماره ۴: تزئینات گچبری و قاب‌های گچی به کار رفته در قلعه دزک (نگارنده)

تصویر	نوع نقش	محل استفاده	تکنیک
	ایرانی-اروپایی	سربخاری‌ها (فضای داخلی اتاق‌ها)	گچبری
	ایرانی-اروپایی	سفره‌خانه	قاب‌های گچی

			<p>اروپایی</p>	<p>حوضخانه</p>	<p>گچبری</p>
---	---	---	----------------	----------------	--------------

تزئینات چوبی

سقف تالار سفره‌خانه، حوضخانه و دیوان‌خانه با قاب‌های چوبی لوزی شکل پوشیده و تزئین شده است. تمامی درب‌ها چوبی و تزئین شده با تکنیک معرق و مرصع با نقوش اسلیمی گیاهی است.

سنگ تراشی

سنگ تراشی‌ها بیشتر در دیواره حوض آبگیرها، آب‌نماها، سر فواره‌ها و سرستون‌ها است. تمامی ستون‌ها به همراه پایه و سرستون دارای نقوش است. طبق گفته اهالی کار سنگ تراشی زیر نظر استاد پهلوان، سنگ تراش معروف انجام شده است (جدول شماره ۵).

کاغذ دیواری

یکی دیگر از هنرهای به کار رفته در این مجموعه پوشش دیوارهای دیوان‌خانه با کاغذ دیواری است. این هنر یک هنر غربی است و ناصرالدین شاه نخستین بار آن در کاخ گلستان باب کرده است. تمامی کاغذ دیواری این بخش نیز وارداتی اما با موضوعات ادبیات ایران به خصوص هفت پیکر نظامی‌اند (تصویر شماره ۶).

تصویر شماره ۶: سفره‌خانه و کاغذهای دیواری قلعه دزک (نگارنده)

جدول شماره ۵: تزئینات ستون‌های به کار رفته در قلعه دزک (نگارنده)

تصویر	محل استفاده	ستون	نوع نقش
	<p>نمای بیرونی، طبقه اول</p>	<p>ستون‌ها تشکیل شده از سه بخش پایه، ساقه و سرستون. تزئینات نقش گل و دیگری شبیه تزئینات کرنتی در نوع ساده است.</p>	
	<p>نمای بیرونی، طبقه دوم</p>	<p>ستون‌ها تشکیل شده از سه بخش پایه، ساقه و سرستون. تزئین سرستون‌ها گل زنبق است.</p>	<p>غربی</p>
	<p>ایوان جنوبی</p>	<p>ستون‌ها تشکیل شده از سه بخش پایه، ساقه و سرستون. تزئین سرستون‌ها نقوش گیاهی لوتوس و پایه ستون نیز حالتی انتزاعی از گل لوتوس چند پر است.</p>	
	<p>پلکان‌های منتهی به طبقه فوقانی</p>	<p>ستون‌ها تشکیل شده از دو بخش پایه، ساقه ستون و تماماً ساده‌اند.</p>	

بررسی زیبایی‌شناسی و هنری بنا

معیارهای عملکردی

بنای قلعه با توجه به آب و هوای منطقه، مشرف به بیشه‌های منتهی به کوهستان و به سمت قبله بنا شده است. به این شکل اتاق‌های طبقه اول ساختمان از نور و گرمای مناسب در فصول سرد برخوردار و در فصول گرم کاملاً خنک هستند. تمامی اتاق‌ها در مساحت کم ساخته شده‌اند، تا در فصل سرما گرم شدن آن‌ها راحت‌تر باشد. در این عمارت نمای شمالی و جنوبی بهترین نور را دریافت می‌کند. در طبقه همکف برای ایجاد سایه‌اندازی مناسب، به موازات ایوان‌ها از رواق استفاده شده است. در این بنا، سلسله مراتب ورودی و درک فضا به خوبی رعایت شده است. سقف به صورت دو پوسته بوده است که این امکان را فراهم می‌آورد تا به عنوان یک عایق حرارتی مناسب عمل کند. امیر تیمور بختیار (تیمسار) در سال‌های ۱۳۳۴-۱۳۳۷ هجری شمسی، هنگام تعمیرات قلعه دزک تمامی سطح پشت‌بام را با شیروانی فلزی پوشش داد.

معیارهای زیبایی‌شناسی

معیارهای زیباشناسی به کار رفته در بنا، مطابق نیازهای زمان خود پیش رفته است. می‌توان تزئینات به کار رفته را در دو گروه سنتی (ایرانی) و مدرن (غربی) در بنا تقسیم‌بندی کرد؛ سنتی (ایرانی)، اصیل‌ترین بخش از تزئینات سنتی استفاده از آجر به عنوان مصالح و سنگ تراشی پایه ستون‌ها و تمامی ازاره‌های پایه و جزء اصلی سازه بنا است. آیینه‌کاری و نقش قاب‌های گچی شیرها همگی رنگ و بوی هنر ایرانی دارند (جدول شماره ۴). اما تزئینات مدرن (غربی) نخستین نماد خود را در استفاده گسترده از ستون در فضای بیرونی نشان می‌دهد. استفاده از ستون و به دنبال آن استفاده از سقف‌های شیروانی را نیز در این نوع معماری متداول کرده است. در کنار آن نقاشی‌های به جای مانده با نقش گل و مرغ روی دیوار و استفاده از کاغذ دیواری در بنا دیده می‌شود. حتی پلکان‌های دو طرف برای رسیدن به طبقه فوقانی از کاخ‌های اروپایی (فرانسه) الهام گرفته شده است. با این اوصاف اتاق آیینه‌خانه و دیوان‌خانه، در کلیت هنر، جلوه‌ای از فرهنگ و معماری ایرانی - اسلامی دوره قاجار است.

نتیجه‌گیری

معماری دوره قاجار بر اثر تقلید و شیفتگی اشراف جامعه به تقلید از معماری اروپایی و غربی برخی شیوه‌ها را به معماری سنتی (ایرانی) وارد کردند. این تغییرات در معماری ایرانی به صورت غیر اختیاری تحمیل گردید؛ اما معماری دوره قاجار ویژگی‌ها و شاخصه‌های منحصر به فردی نیز دارد که فقط مختص این دوران است. در این دوره تنوع در فضاها و اضافه شدن بخش‌های جدید مشاهده می‌شود. قلعه دزک دو شاخصه مهم دارد: ۱- تلفیقی از ویژگی‌های خانه‌های سنتی ایران به همراه نمادهای فرهنگی (سنتی و مدرن)؛ ۲- رعایت اصل قرینه بودن که تقریباً در کل بنا قابل مشاهده است. تقسیمات فضایی به خوبی اجرا شده و تمامی قسمت‌ها با نصب درها و ایجاد راهروها از یکدیگر جدا شده‌اند. پلان قلعه دارای مساحت بسیار و در ابعاد بزرگی ساخته شده است. معمار از لحاظ انتخاب نوع پلان امنیت قلعه را به خوبی اجرا کرده است.

از لحاظ نوع تزئینات استفاده شده، یک برتری از نظر عناصر تزئینی مشاهده می‌شود. در این بنا تزئینات از اجزای اصلی برای تزئین این عمارت اعیان‌نشین کاربرد داشته است؛ تزئیناتی نظیر آجرکاری، انواع ساده گره‌چینی، آئینه‌کاری، گچبری‌ها با مضامین مختلف. تزئینات هنری که، در کنار هنر سنتی، متأثر از جریانات نوگرایی و تحولات تجددگرایی، جلوه بارزتری به خود گرفته است. آثار معماری و هنر اروپایی در تمامی بخش‌ها به چشم می‌خورد، مانند نوع پلان بنا، کاربرد ستون‌های هم‌ردیف با سطح نمای خارجی بنا، ایجاد عنصر تأکید دیداری بر بالای محور عمودی بالای ساختمان و یا سردر، پلکان‌های دو طرف به صورت قرینه در دو ضلع روبه‌روی یکدیگر، سقف‌های شیب‌دار و محوطه‌سازی به سبک اروپایی، استفاده از تزئینات کاغذ دیواری، نقش فرشته در قالب‌های گچی و نقاشی گل و مرغ و گل زنبق؛ اما دیگر بخش‌ها جزئی از معماری قاجار است و این به ویژگی درون‌گرایی معماری قاجار بر می‌گردد. تزئیناتی مانند گچبری‌ها با نقوش اساطیری، آجرکاری‌های تزئینی و غیره همگی نمود عینی از تأثیرپذیری آن‌ها از هنر و معماری دوره قاجار بوده است.

از دلایل ماندگار خوب قلعه دزک باید استفاده مصالح منطبق با زیست محیط منطقه را عنوان کرد. غالب مصالح مناسب آب و هوای منطقه است. با وجود تأثیرپذیری این بنا از بخش‌هایی از معماری غربی، لیکن معماری بیشتر قسمت‌ها بر اساس معماری ایرانی - اسلامی مانند همان اصل درون‌گرایی، تزئینات آجرکاری، گچبری‌ها و غیره استوار بوده که همگی از جنبه‌های بارز معماری ابنیه دوره قاجار است.

کتابنامه

- آخوندی سورکی، اردشیر. (۱۳۷۲). «قلاع استان چهارمحال و بختیاری». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۸۵). «نقش قلعه‌ها در پیدایش و شکل‌گیری معماری و شهرسازی روستایی استان چهارمحال و بختیاری». مجموعه مقالات سومین کنگره معماری و شهرسازی ایران ۲۵ - ۳۰ فروردین ماه ۱۳۸۵. به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. ج ۴. تهران: رسانه‌پرداز: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- _____ (۱۳۸۵). سیمای میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری چهارمحال و بختیاری. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- آهنجیده، اسفندیار. (۱۳۷۸). چهارمحال و بختیاری و تمدن دیرینه آن. اصفهان: مشعل.
- باشتنی، مرضیه‌السادات. (۱۳۹۴). «مطالعه تطبیقی نگاره‌های مذهبی نقاشی‌های پشت شیشه و قهوه‌خانه‌ای». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنرهای کاربردی دانشگاه تهران.
- بختیار، مظفر. (۱۳۸۴). «دهخدا در میان بختیاری‌ها و آغاز تألیفات لغت‌نامه در بختیاری». مجله بخارا. سال ۸. ش ۴۷. صص ۴۳-۵۹.
- پنجه‌باشی، الهه. (۱۳۹۵). «مطالعه تحلیلی و تطبیقی نقش‌مایه مرغ در نقاشی‌های گل و مرغ لطفعلی شیرازی». مجله نگره. ش ۳۹. صص ۶۰-۷۵.
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). از خراسان تا بختیاری. ترجمه غلامرضا سمیعی. ج ۲. تهران: طاوس.
- سردار اسعد، علیقلی‌خان. (۱۳۷۶). تاریخ بختیاری: خلاصه الاعصار فی تاریخ البختیار. تهران: انتشارات اساطیر.
- سلحشور (کازرونی)، فریال. (۱۳۸۳). «نقاشی پشت شیشه در ایران». مجله فرهنگ مردم. ش ۱۰. صص ۳۷-۵۴.

- شاهقلیان، فرهاد. (۱۳۹۲). «طرح مرمت قلعه ضرغام السلطنه فردانیه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری. دانشگاه هنر اصفهان.
- شیخی، فخرالدین. (۱۳۸۹). «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی قلاع قاجاری استان چهارمحال و بختیاری». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تهران.
- صنیعی‌پور، حمید؛ شراره، فرهاد؛ میرزاعلی، محمد. (۱۳۹۶). «واکاوی معماری سنتی در دوره قاجار در عمارت دارالحکومه مفخم بجنورد». نشریه هنرهای زیبا (معماری و شهرسازی). دوره ۲۲. ش ۲. صص ۷۵-۸۶.
- فلور، ویلم؛ چلکووسکی، پیتر؛ اختیار، مریم. (۱۳۸۱). نقاشی و نقاشان دوره قاجار. ترجمه یعقوب آژند. تهران: انتشارات ایل شاهسون بغدادی.
- قبادیان، وحید. (۱۳۸۵). معماری در دارالخلافه ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر تهران. چ ۵. تهران: انتشارات پشتون.
- کمالی، محمدرضا. (۱۳۸۹). «بررسی معماری دوره قاجار». دو فصلنامه دانش مرمت و میراث فرهنگی. سال ۶. ش ۵. صص ۴۷-۵۴.
- معین، محمد. (۱۳۸۵). فرهنگ فارسی. ج ۱. تهران: امیرکبیر.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معماری. تهران: انتشارات سمت.
- مؤمنی، کورش؛ عطاریان، کورش؛ قدردان قراملکی، رضا. (۱۳۹۴). «بررسی تزئینات خانه‌های قاجاری شهر قم (مطالعه موردی: خانه شاکری قم)». فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی. ش ۷-۸. صص ۱۲۸-۱۴۴.
- نظربلند، نازیلا. (۱۳۹۶). «نوگرایی در تزئینات خانه‌های قاجار شهر شیراز». فصلنامه گزارش سازمان نظام مهندسی ساختمان استان فارس. ش ۹۵. صص ۵۸-۶۱.
- نیلفروشان، محمدرضا. (۱۳۸۶). معماری ایران از آغاز تا دوره قاجاریه. اصفهان: محمدرضا نیلفروشان.